

Ы.М. Палтөре

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: ykhtiyar@inbox.ru

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «КИТАБ ӘЛ-ӘӘДАБ ӘЛ-МУЛУКИЙА УА ӘЛ-АХЛАҚ ӘЛ-ИХТИЙАРИЙА» АТТЫ ТРАКТАТЫНА ҚЫСҚАША ТЕКСТОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Ортағасырларда өмір сүрген Әбу Насыр әл-Фарабидің бізге жеткен трактаттарының белгілі бір бөлігі қазір қазақ тіліне аударылған. Десек те әлі ғылыми айналымға енбеген трактаттары да жоқ емес. Осындай трактаттардың бірі – «*Китаб әл-Әәдаб әл-Мулукыйа уа әл-Ахлақ әл-Ихтийарийа*» (كتاب الآداب الملوكية والأخلاق الاختيارية) (қысқаша атауы «*Китабул Ахлақ*») атты трактат.

Бұл мақалада аталмыш трактаттың қолжазба және баспа нұсқалары және оның аудармалары туралы ақпарат беріледі. Трактаттың бастапқы бөлігінің қазақ тіліндегі аудармасымен қатар түпнұсқа мәтінге қысқаша текстологиялық талдау жасалады.

Мақалада трактаттың әрбір жана сөйлемі «қалә» – (قال) «айтты», яғни «Платон айтты» деп басталуымен ерекшеленетіндігі әрі осы бір ауыз сөз әл-Фарабидің Платон сөздерін аманаттап жеткізуші екендігінің айғағы бола алатындығы алға тартылады. Негізі әл-Фарабидің бізге жеткен трактаттарында ол өз ой-толғамдарын, философиялық түсіндірмелерін жазғанда бұл менің сөзім деп ашық әрі анық етіп жазбайды. Сол кездегі дәстүр бойынша тек еңбектің алғашқы не соңғы бетінде ғана автордың аты-жөні туралы ақпарат жазылады. Кейде автор туралы маңызды ақпарат беретін мұндай жазудың қолжазба нұсқада болмауы мүмкін. Талқыға түсіп отырған трактат та осы санатқа жатады. Қолжазбаның кейбір нұсқаларында ғана бұл трактатты жинақтаушы әл-Фараби екендігі жазылған. Десек те біз талқыға салып отырған бұл трактаттың белгілі бір бөлігі әл-Әмир Үсәмә ибн Мунқиздың (الأمير أسامة بن منقذ) «*Лубәб әл-Әдәб – Либәб әл-Адаб*» атты кітабында «*Әлфаз Афлатун – ألفاظ أفلاطون*» деген атаумен берілген бөлімдегі мәтінмен біршама сәйкес келетіндігі белгілі болды. Сондай-ақ ізденіс барысында трактаттағы кейбір сөйлемдер араб философы Әл-Мубашшир ибн Фәтиктің (المبشر بن فاتك) «*Мухтар әл-Хикам уа махасин әл-Кәлим*» (مختار الحكم ومحاسن الكلم) деген кітабында да кездесетіндігі анықталды.

Сөз етіп отырған «*Китабул Ахлақ*» трактатының Мысырда сақталған қолжазба нұсқасының алғашқы бетінде трактат Әбу Насыр әл-Фарабиге тиесілі екендігі жазылған. Біз осы сынды жазба деректерді негізге ала отырып, аталмыш трактатты әл-Фараби мұрасы ретінде қарастыратын боламыз.

Түйін сөздер: Әл-Фараби, қолжазба, ахлақ, түпнұсқа мәтін, аударма.

Y. Paltore

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: ykhtiyar@inbox.ru

Brief textual analysis of the treatise by Abu Nasr al-Farabi "Kitab al-Adab al-Mulukiya wa al-Akhlaq al-Ikhtiyariyah"

A certain part of the treatises of Abu Nasr al-Farabi, who lived in the Middle Ages, has been translated into the Kazakh language. However, there are also treatises which have not entered into the scientific circulation yet. One of such treatises is the treatise "Kitab al-Adab al-Mulukiya wa al-Akhlaq al-Ikhtiyariyah" (كتاب الآداب الملوكية والأخلاق الاختيارية) (abbreviated as Kitab al-Akhlaq).

This article provides information on the handwritten and printed versions of this treatise and its translations. Along with the translation into the Kazakh language of the initial part of the treatise, a short textual analysis of the original text is carried out.

The article emphasizes that each new sentence of the treatise differs in that it begins with the verb "Qala" – (قال) "said", that is, "said Plato," and this word alone may indicate that al-Farabi is transmitting words of Plato. When Al-Farabi writes down his thoughts and philosophical explanations in the treatises that have come down to us, in fact he does not write that this is his (al-Farabi's) word.

According to the tradition of that time, information about the author is written only on the first or last page of the work. Sometimes such a record containing important information about the author may not be in the manuscript. The discussed treatise also falls into this category. Only some versions of the manuscript indicate that this treatise was composed by al-Farabi. However, the study revealed that a certain part of the treatise we are discussing coincides with the text of one chapter under the heading "Al-Faaz al-Aflatun" in the book of al-Amir Usama ibn-Munqidh (الأمير أسامة بن منقذ) "Lubab al-Adab – لباب الأدب". The search also revealed that some of the sentences in the treatise were found in the book of the Arab philosopher al-Mubashshir ibn Fatik (المبشر بن فاتك) "Mukhtār al-Hikam wa mahāsin al-kalim – مختار الحكم ومحاسن الكلم"

On the first page of the manuscript of the Kitābul Akhlaq treatise, preserved in Egypt, it is said that the treatise belonged to Abu Nasr al-Farabi. Based on such written sources, we will consider this treatise as the legacy of al-Farabi.

Key words: al-Farabi, manuscript, ahlak, original text, translation.

Ы.М. Палторе

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: yktyiar@inbox.ru

Краткий текстовый анализ трактата Абу Насра аль-Фараби «Китаб аль-Адаб аль-Мулукияа ва аль-Ахлақ аль-Ихтиярия»

Определенная часть трактатов Абу Насра аль-Фараби, проживавшего в средневековье, переведена на казахский язык. Однако есть и трактаты, которые еще не вошли в научный оборот. Одним из таких трактатов является трактат «Китаб аль-Адаб аль-Мулукияа ва аль-Ахлақ аль-Ихтиярия» (كتاب الآداب الملوكية والأخلاق الإختيارية) (сокр. вар.: *Китаб аль-Ахлақ*).

В данной статье представлена информация о рукописных и печатных версиях этого трактата и его частичный перевод. Наряду с переводом на казахский язык начальной части трактата проводится краткий текстовый анализ исходного текста.

В статье делается акцент на то, что каждое новое предложение трактата отличается тем, что оно начинается с глагола «каля» – (قال) «сказал», то есть «сказал Платон». И это слово «каля» может свидетельствовать о том, что аль-Фараби передает слова Платона. Аль-Фараби, когда записывает свои мысли и философские объяснения, в дошедших до нас трактатах, то фактически нигде не пишет, что это его (аль-Фараби) слово.

По традиции того времени информация об авторе пишется только на первой или последней странице произведения. Иногда такой записи, содержащей важную информацию об авторе, может и не быть в рукописи. Обсуждаемый трактат также попадает в эту категорию. Лишь в некоторых версиях рукописи указано, что этот трактат составил аль-Фараби. Однако в ходе исследования выявлено, что определенная часть обсуждаемого нами трактата совпадает с текстом одной главы под заголовком «Аль-Фааз аль-Афлатун – ألقاظ أفلاطون» в книге аль-Амира Усамы ибн Мункиза (الأمير أسامة بن منقذ) «Любаб аль-Адаб – لباب الآداب». Поиск также показал, что некоторые из предложений трактата были найдены в книге арабского философа Аль-Мубашшира ибн Фатика (المبشر بن فاتك) «Мухтар аль-хикам ва махасин аль-калим – مختار الحكم ومحاسن الكلم».

На первой странице рукописи трактата «Китабул Ахлақ», сохранившейся в Египте, написано, что трактат принадлежал Абу Насру аль-Фараби. Основываясь на такие письменные источники, мы будем рассматривать этот трактат как наследие аль-Фараби.

Ключевые слова: аль-Фараби, рукопись, ахлақ, оригинальный текст, перевод.

Кіріспе

Әбу Насыр әл-Фарабидің бізге жеткен трактаттарының белгілі бір бөлігі әлеуметтік-этикалық бағытта жазылған трактаттар. Әл-Фарабидің «*Китаб тахсил әс-Савада*» (كتاب تحصيل السعادة – Бақытқа жету жайында), «*Китаб әт-Танбиһ алә сәбил әс-Савада*» (كتاب التنبيه على سبيل السعادة – Бақыт жолын сілтеу), «*Китаб әс-Сийаасаат әл-Мәданийя*» (كتاب السياسات المدنية –

Азаматтық саясат), «*Китаб фусул әл-мәдани*» (كتاب فصول المدني – Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері), «*Китаб Әраа әһлу әл-Мәдина әл-Фадила*» (كتاب آراء أهل المدينة الفاضلة) – Қайырымды, ізгі қала тұрғындарының ой-пікірлері) деп аталатын трактаттарында әлемдегі барлық заттардың қалай пайда болғандығы туралы, тіршіліктің түрлері, адам және оның күш-қабілеттері, қоғамның пайда болуы, ұжымдасып өмір сүру формалары, ондағы азаматтардың

мінез-құлқы мен әділетті басшыға қойылатын талап-шарттар, қайырымды қала тұрғындарына ортақ мәселелер, ерік-жігер мен таңдау арасындағы айырмашылықтар, бақыт, әділдік туралы түсінік-тұжырымдар әр қырынан талқыға түседі. Осы орайда, «Әл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық еңбектерінің тақырыптары бірыңғай бола тұрса да, ол бұл еңбектерінің әрқайсысында қандай да болсын бір жаңалықты баяндайды, басқа еңбектерде келтірілген қағидаларды тереңдетеді немесе жаңа тұрғыдан қарастырады» (Әл-Фараби, 1975: 385), – деген пікірмен келісуге болады. Бір сөзбен айтқанда, сонау ортағасырларда өмір сүрген Әбу Насыр әл-Фарабидің айтқан философиялық ой-толғамдары, талқыға салған тақырыптары бүгінде өзектілігін жойған жоқ. Керісінше қазіргі жаһандану заманында күллі адамзат баласына ортақ құндылықтарды дәріптеу, белгілі бір ұлттың емес, барша халықтың бейбіт әрі бақытты өмір сүруіне қолайлы орта қалыптастыру, Шығыс пен Батыс арасындағы түсінік алшақтығын жақындастыруда барша адамзаттың игілігін көздеген әл-Фараби трактаттарының өзіндік орны бар екендігі талас тудырмайды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Әбу Насыр әл-Фарабидің қазақ тіліне аударылмаған трактаттарының бірі – «*Китаб әл-Әдаб әл-Мулукийя уа әл-Ахлақ әл-ихтийарийя*» (كتاب الآداب الملوكية والأخلاق الاختيارية) (қысқаша «*Китабул Ақлақ*») атты трактат. Бұл трактатта Платонның өте құнды ақыл-кеңестері, этикалық құндылықтарға негізделген ой-толғамдарының топтамасы жинақталған.

Ежелгі грек философы, математик, әрі еуропалық идеализм философиясының негізін қалаушы көпшілік арасында «Платон» (арабша: Афлатун – أفلاطون) деген лақап атпен танылған Аристотелдің (Платонның) саясат жөніндегі теориялық идеяларымен жақыннан таныс болған әл-Фараби оны өзі өмір сүріп отырған қоғамның құрылымына орай талдап жетілдіре түсті. Негізі «Платон диалогтары философияны, этиканы, риториканы, дін және математиканы қамтыған ғылым-білім үйретудің және тәрбие берудің күрделі жүйесін құрайтындығы» (<https://kk.wikipedia.org/wiki>) белгілі. Әл-Фарабиге Платонның *ахлақ* (أخلاق – этика, мораль) және саясат (السياسة) туралы ойлары әсер етсе,

логика мен жаратылысты, қоршаған ортаны тануда Аристотельдің ой-тұжырымдарынан әсерленді. Әл-Фараби *ахлақты* саясаттың бір саласы ретінде қарастыруда Платон мен Аристотельдің көзқарастарын басшылыққа ала отырып, оны ары қарай жетілдіргені бүгінде талас тудырмайды.

Осы орайда, *ахлақ* дегеніміз «әрбір адамның жеке-жеке ізгілікке ие болуға және бақытқа жетуіне әкелетін жеке мінез-құлқын зерттеу, ал саясат жалпыға ортақ бақытқа қалай жетуге болатынын зерттеуді білдіреді, сондықтан *ахлақ* пен саясаттың түпкі мақсаты бірдей», (موزه، أحمد، راشد العبار، القيم الأخلاقية بين الفكرين الإسلامي والغربي في 141 (عصر العولمة، ص: 141) – деген ғылыми қорытынды тұжырыммен келісуге болады.

Негізі әл-Фарабидің пайымдауынша, *ахлақ* (этика, мораль) логика қызметі мен рөліне ұқсас үлкен мәнге ие. Логика ғылымы таным заңдарын белгілейтіні сияқты, *ахлақ* да адам өзінің мінез-құлқында ұстануға тиісті негізгі заңдарды белгілейді, дегенмен де *ахлақ* амал мен тәжірибе маңызы тұрғысынан логикадағыдан да жоғары тұрады деуге болады. Әл-Фарабидің трактаттарына зер салып қарасак, *ахлақ* мәселесін қарастыруда сөзсіз грек философтарының – әсіресе Платон мен Аристотельдің ықпалында болса, «олардың қайсысына көбірек бейім болды екен» – деген орынды сұрақ туындайды. Бұл сұраққа зерттеуші ғалым Т.Ж. Де Бор: «Әл-Фараби *ахлақ* мәселелерін қарастыруда кейде Платонның пікірімен келіссе, ал енді келесі бір жолы Аристотельмен келіседі, сондай-ақ кейде мистицизм мен аскетизмді елемей, ол екеуінің де көзқарастарынан асып кетуі мүмкін» (ت. ج. (دي بور، تاريخ الفلسفة في الاسلام، ص 229) деген мағынадағы жауапты береді. Расында Әбу Насыр әл-Фарабидің тұлғалығына, философиялық ой-пікірлеріне Платон мен Аристотельдің философиялық идеялары, теориялық ой-тұжырымдары айтарлықтай ықпал еткені рас. Десек те әл-Фараби Платон мен Аристотельдің мұраларына сыни көзбен қарап, оны мұсылмандық дүниетаным аясында өз бетінше дамытып, жетілдіргенін зиялы қауым, зерттеуші ғалымдар мойындайды. Сондықтан да осы орайда, әл-Фараби: «Платонның идеалистік және кейбір мистикалық ойларын қабылдамады» (Бурабаев, Курманғалиева, Сагадеев, 1984:14) деген пікірмен келісуге болады. Мысалы, Платонның «Мемлекет» диалогында салауатты (идеалды) мемлекеттің басты мақсаты мәңгілік идеяларды

іске асырып, оны барынша қоғамдық-саяси өмірге бойлай кіргізу дейді. Платонның осы бір ойына әл-Фараби кереғар пікір айтып, «Қайырымды қаланың» көркейіп, дамуына адамдардың практикалық іс-әрекеттері мен ізгілікті ойлау қабілеті басшылыққа алынуының қажеттілігі баяндалады. Әл-Фарабидің мемлекет жөніндегі теориялық құрылымында әділдіктің, қайырымдылық пен әдемілік заңының негізінде құрылған қала-мемлекет жүйесін көпшілікке түсінікті болу үшін адам денесінің мүшелерін мысал ретінде олардың әрқайсысы өз қызметін атқаратындығымен байланыстыра талдап түсіндіретіндігін байқаймыз. Нақтырақ айтсақ, «*Китаб фусул әл-мәдани – كتاب فصول المدني*» атты трактатында: «...дененің басты-басты мүшелерінің әрқайсысының қызметі басқа мүшенің қызметінен өзгеше, ал бұл мүшелердің әрқайсысының бөлшектері, дененің сол бас мүшесінің мақсатына жету үшін өздерінің алуан түрлі қызметімен бір-біріне көмектеседі. Одан кейін басты-басты мүшелердің әр түрлі мақсаттары бір-бірімен ұштасқанда, олардың әр алуан қызметтері бүкіл дененің мақсатына жетуге бағытталған өзара көмек болып бірігеді. Үй бөлшектерінің үйлерге қатынасы қандай болса, үйлердің қалаға қатынасы да сондай, сөйтіп дене мүшелері қалай біріксе, қаланың барлық бөлшектері бірге қосыла келе қалаға пайда келтіреді және өздерінің (игілігін) өзара бірлесіп сақтау үшін де пайдалы болады», (Әл-Фараби, 1975: 209) – деген тұжырым жасайды.

Егер біз Платон, Аристотель мен әл-Фарабидің өмір сүрген замандарына ой жүгіртіп қарайтын болсақ: құл иеленуші антик заманындағы философтар бір-біріне бағынбайтын, грекия полистерінде өмір сүрсе, олардан мың жылдан кейін орта ғасырларда өмір сүрген әл-Фараби заманы қарамағына бірнеше мемлекет пен этникалық тұрғыдан әртүрлі халықтарды бір тудың астына біріктіре алған Араб халифаты кезеңіне тұспа-тұс келген болатын. Осындай тарихи кезеңде өмір сүрген әл-Фарабидің өзіндік дүниетанымының қалыптасуына «екі элемнің: көшпелілер мен отырықшылар өркениетінің және Шығыс пен Грек-Рим мәдениеті» (Әл-Фараби) айтарлықтай ықпал еткені ақиқат.

Әл-Фарабидің *ахлақ* (этика, мораль) негізінде қалыптасқан саяси көзқарастары, ой-тұжырымдары – парасаттылық пен ізгіліктің, адамгершілік пен қайырымдылықтың, махаббат пен сүйіспеншіліктің шегіне жеткен

қала-мемлекетті адамзатқа ұсынумен байластыруға болады. Негізі әл-Фарабидің пікірінше, ахлақтың (мораль, адамгершіліктің) мақсаты – бақытқа жету. Басқаша айтқанда, «әл-Фарабидің этикасының ең жоғары категориясы – бақыт, өйткені басқа бірдене үшін емес, тек өзі үшін қажет болатын игілік және ең жоғары игілік осы бақыттың бойында шоғырланған. Атап айтқанда, космология мен этика, жалпы философиялық құрылым және оның практикалық мағынасы осы шеңберде ұштасады...», (Әл-Фараби, 1975) – деуге болады. Бұлай деуімізге әл-Фарабидің «*Китаб тахсил әс-Сабада*» (كتاب تحصيل السعادة – Бақытқа жету жайында), «*Китаб әт-Танбиһ аләә сәбил әс-Сабада*» (كتاب التنبيه على سبيل السعادة – Бақыт жолын сілтеу) деп аталатын трактаттары да дәйек бола алады. Осы трактаттарында әл-Фараби: «Егер адамның өмір сүруінің мақсаты бақытқа – ең жоғарғы кемелетке жету болса, онда ол қабілетіне қарай соған жеткізетін нәрсенің бәрін алуы тиіс» десе, енді бірде: «Адамдардың барлығы бірдей жаратылысынан бақыт ұғымын және басқа да білуі тиіс нәрселерді біле бермейді. Ол үшін оған ақылғөй ұстаз әрі тәлімгер керек», – деген ой түйеді. Ал енді бірде: «Адамның өмір сүру мақсаты ең жоғарғы бақытқа жету болатын болса, ол бақыт дегеннің не екенін біліп, кейін оны өзінің мұраты етіп, соған ұмтылуы қажет» деп талап қояды. Осылайша әл-Фараби: «Адамның алғашқы ақылмен пайымдалатын нәрселерге қол жеткізуі – оның алғашқы кемелдікке жетуі деген сөз. Өйткені ол бұларды кемелдіктің ең соңғы сатысында қолданады. Міне, бақыт – осы» деген тұжырым жасайды.

Түйіндеп айтсақ, әл-Фараби ахлақтық ізгіліктердің төрт түрі болатындығын алға тартады. Олар: «*әл-Фадаил ән-Назарийя* – الفضائل النظرية» (теориялық ізгіліктер), «*әл-Фадаил әл-Фикрийя* – الفضائل الفكرية» (ой-пікір, интеллектуалдық ізгіліктер), «*әл-Фадаил әл-Ахлақийя* – الفضائل الأخلاقية» (этика, мораль, адамгершілік қасиеттер), «*әл-Фадаил (әс-Синабаат) әл-Илмийя* – الفضائل العلمية» (ғылыми-өнеркәсіптік ізгіліктер (өндірістер). Осы аталған ізгіліктер әл-Фараби трактаттарындағы түпкі негізгі идея іспеттес. Әр шығармасында аталған ізгіліктер, адами жоғары құндылықтар мұсылмандық дүниетаным аясында насихатталып, дәріптеледі. Осы орайда, ислам дінінің де түпкі өзегі барша адамзат баласына

жоғары адамгершілік деңгейіне жетуге нақты бағыт-бағдар беретіндігін еске сала кету орынды болар деген пікірдеміз.

Мақаладағы негізгі мақсат – әл-Фарабидің қазақ тіліне аударылмаған тың трактатын ғылыми айналымға енгізу. Трактат туралы жалпы ақпарат беру. Трактаттың түпнұсқа нұсқаларымен жұмыс жасап, оларға салыстырмалы түрде текстологиялық талдау жасау. Түпнұсқа мәтіндегі ұғымдарды оқырманға мейлінше түсінікті етіп жеткізу болып табылады.

Зерттеу нысаны – «*Китаб әл-Әдаб әл-Мулукийя уа әл-Ахлақ әл-ихтийарийя*» (كتاب في تقويم السلوكية والأخلاق الإختيارية) (қысқаша «*Китабул Ақлақ*») атты трактат мәтінінің қолжазба нұсқалары.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бұл зерттеу мақалада нысаны қолжазба мәтін болғандықтан негізінен салыстыру, талдау, дәйектеу, сипаттау, баяндау, түйіндеу әдістерімен қатар ішінара диахрониялық, синхрониялық және герменевтикалық әдістер қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Әбу Насыр әл-Фарабидің күні бүгінге дейін қазақ тіліне аударылмаған, ғылыми айналымға ене қоймаған трактаттарының бірі – «*Китаб әл-Әдаб әл-Мулукийя уа әл-Ахлақ әл-ихтийарийя*» (كتاب الأداب الملوكية والأخلاق الإختيارية) атты трактат. Бұл трактаттың қазірше бізге белгілі бірнеше нұсқалары бар. Олар Түркия, Мысыр, Иран кітапханаларында әртүрлі атаулармен тіркеліп сақталуда. Нақтырақ айтсақ, Ыстамбұлдағы Сүлеймания кітапханасындағы Фадл Ахмет Паша коллекциясында 1228 нөмірінде «*Китаб фи Тақвимус-сийасатул-Мулукийя уал-Ахлақул-Ихтийарийя уа Маған Табиьиа мин Кәлам Афлатун*» (كتاب في تقويم السياسة الملوكية والأخلاق الإختيارية ومعان طبيعية من كلام أفلاطون) атауымен тіркелген бұл трактат 863 хижри (миләди 1458) жылы Дауд бин Фарис әл-Фарраш (داود بن فارس الفراءش) тарапынан көшірілген нұсқа екендігі жазылған. Осы трактатта бұл трактатты Әбу Насыр әл-Фараби Платонның айтқан сөздерін жинақтағандығы туралы жазба кітаптың алғашқы бетінде жазылған.

1-сурет – Fazıl Ahmed Paşa koleksiyonu 1228 нөмірлі нұсқаның 1-беті. Асты сызылған сөйлем.
(جمع أبي نصر محمد بن محمد الفارابي رضي الله عنه مجموعة عن أفلاطون في قويم السياسة الملوكية والأخلاق الإختيارية ومعان فلسفية)

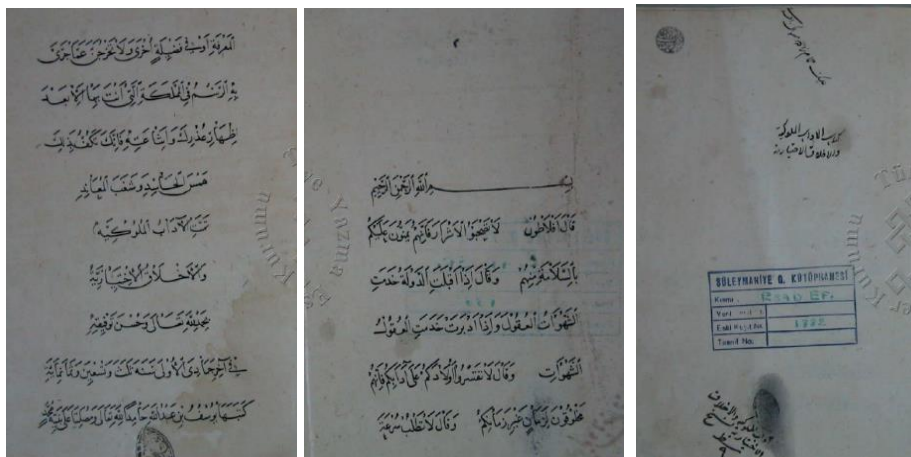
Келесі нұсқа Сүлеймания кітапханасындағы Есат Ефенди коллекциясында 1882 нөмірімен тіркелген. Бұл нұсқа 893 хижри (миләди 1487) жылы Юсуф бин Абдуллаһ тарапынан көшірілгендігі туралы ақпарат бар.

Ал келесі бір нұсқасы Айасофия кітапханасында 2820 нөмірімен тіркелген. Трактаттың атауы «*әл-Алфаз әл-Афлатунийя фи тақуим әс-сийасат әл-Мулукийя уа әл-Ахлақ әл-Ихтийарийя*» (الألفاظ الأفلاطونية في تقويم السياسة الملوكية) (والأخلاق الإختيارية) деп аталады.

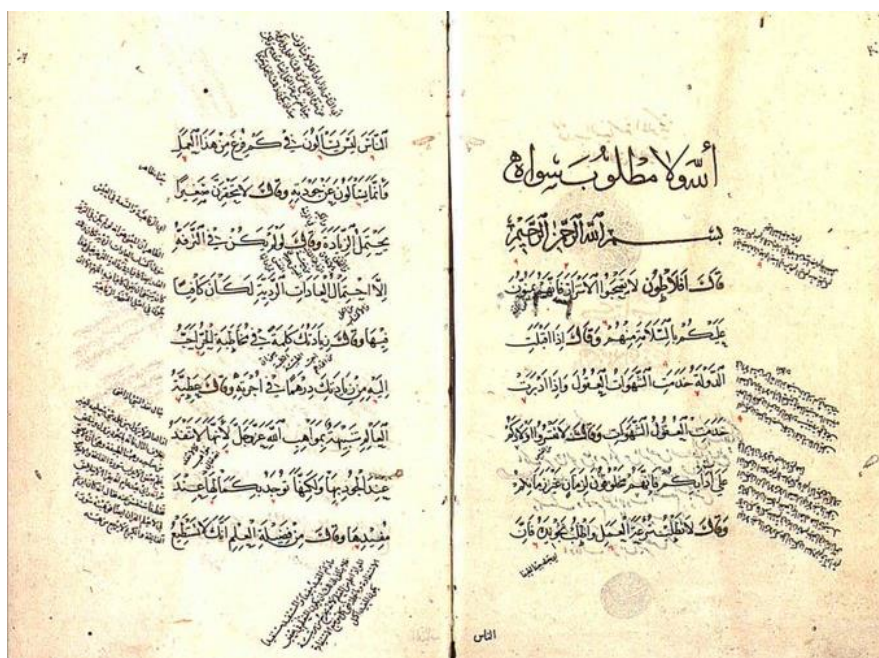

Трактаттың бұл нұсқасы хижри жыл санауы бойынша 680 – (милади 1281) жылы Бағдат қаласында Йакут әл-Мустасими тарапынан көшірілгендігі жазылған. Айасофия кітапханасында 3990 нөмірімен де тағы бір нұсқасы тіркел-

ген. Мұнан бөлек, Топкапы Сарайы III-інші Ахмед кітапханасында 2598 және 3249 тіркеу нөмірлерімен тіркеліп, сақталған нұсқалары да бар. Трактаттың тағы бір нұсқасы Нуруосмания кітапханасында 2598 нөмірімен тіркелген.

2-сурет – Esad Efendi koleksiyonu 1882 нөмірлі нұсқаның алғашқы және соңғы беттері

3-сурет – Ayasofiya koleksiyonu 3990 нөмірлі нұсқаның алғашқы беті

Мысырдағы Дарул Кутуб кітапханасында 183 Ахлақ Теймур 4785/М нөмірімен тіркелген нұсқасының көшірмесі қолымызда бар.

Осы айтылғандардан бөлек қазірше біздің қолымызда жоқ Иранның Машхадтағы Астана Қудс кітапханасында 3535 нөмірімен, Асфahan-

да 2813 (10) нөмірімен, ал Бейруттегі Америка университетінің кітапханасында Мис-А-316 тіркелген нұсқасы да бар екендігі зерттеу барысында белгілі болды.

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Китаб әл-Әәдаб әл-Мулукия уа әл-Ахлақ әл-ихтийарийя» (كتاب الآداب

(الملوكية والأخلاق الإختيارية) атты трактатының қолжазба нұсқаларының ғылыми айналымға енуі жайында қысқаша тоқталар болсақ, жоғарыда айтылған Иранда сақталған екі нұсқа доктор Абдурахман Бадауидың «*Афлатун фил-Ислам*» (أفلاطون في الإسلام) атты араб тілінде әзірлеген еңбегінің 189-212 беттерінде трактаттың екі нұсқасы салыстырмалы талданып, кейбір сілтемелерімен бірге 1974 жылы жарыққа шыққан. Сондай-ақ біз талқыға салып отырған трактат 1935 жылы Ахмед Мухаммед Шәкир-дың қолжазба нұсқадан баспаға әзірлеуімен жарық көрген әл-Әмир Усәме ибн Мункиздың* «*Лубаб әл-Әдәб – ألباب الأداب*»** атты кітабының 447 бетінде «*Әлфаз Афлатун – ألفاظ أفلاطون*» деген атаумен берілген бөлімде де кездеседі. Ал түрік тілінде проф. Абдулла Кызылжык (Abdullah Kızılcık) әзірлеген «*Farabi Bibliyografyası*»*** атты кітаптың 20-21 беттерінде трактаттың Түркиядағы нұсқалары туралы қысқаша ақпаратпен қоса, бастапқы және соңғы бөлігінің түрік тіліндегі аудармасы ұсынылған. Түрік тіліндегі толық аударманы Кевсер Өзчелик (Kevser Özçelik) «*Adabul Mulukiyye Vel Ahlakul İhtiyariyye*» деген атаумен 2020 жылы кітап етіп шығарған. Кітаптың кіріспе бетінде трактаттың Түркиядағы нұсқалары туралы қысқаша ақпарат берілген. Бұл аудармада алдымен араб тіліндегі

* Усама бин Мункиз әш-Шейзари – أسامة بن منقذ الشَّيزَرِيُّ – (1095-1188) Сирияда дүниеге келген ортағасырлық мұсылман ақыны, әскери қолбасшы әрі дипломат. Ол өз заманында Араб елдерін жиі аралап, Мысыр, Палестина және Тигр өзенінің бойында болып, Меккеге қажылыққа барды. Ол өзі қызмет еткен соттардың саясатына жиі араласып, Дамаскіден де, Каирден де жер аударыған. Оның «*Китаб әл-Аса*», «*Лубаб әл-Адаб*», «*әл-Мәнәзил уә әл-Дияр*», «*Китаб әл-Итибар*» деген еңбектері бар. Қазір ол өзінің «*Китаб әл-Итибар*» (алғаш рет Лейденде 1884 жылы басылып шыққан) кітабымен көбірек танымал. Бұл кітап XII ғасырдағы арабтардың өмірі және олардың крестшілермен қарым-қатынасы туралы өмірбаяндық хроника, өнер туындысы және ортағасырлық араб Шығысының өмірі туралы тың ақпарат беретін маңызды тарихи жазба дереккөзі ретінде құнды болып табылады.

** Кітап: «Өсиеттер туралы», «Саясат туралы», «Жомарттық туралы», «Батылдық туралы», «Әдеб пен адамгершілік туралы», «Шешендік және даналық туралы» деген жеті тараудан тұрады. Әр тарауда қасиетті Құраннан, хадис шәрифтен, әдеби жазба ескерткіштердегі проза мен поэзиядан, әдеби кітаптарда айтылған ой-тұжырымдардан кейбір үзінділер кездеседі. Автор бұл еңбегінде кейде өз басынан өткен, өзі көрген, естіген яки куә болған оқиғалар жайында да баян еткен.

*** Prof.Dr. Abdullah Kızılcık tarafından hazırlanan Farabi Bibliyografyası kitabı Demavend Yayınları tarafından E-kitap olarak yayınlandı. Kitap <http://demavend.com.tr> adresinden ücretsiz olarak çevrimiçi okunabilir veya pdf formatında indirilebilir.

түпнұсқа мәтін бөлек-бөлек сөйлем түрінде беріліп оның әрқайсысының астына түрік тіліндегі аудармасын беру тәсілімен ерекшеленеді. Ал енді сөз етіп отырған трактаттың орыс не ағылшын тілдеріне аударылғандығы жайында біздің қолымызда ешқандай ақпарат жоқ. Ізденіс барысында орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалары табылмады. Сондықтан біздің пайымдауымызша талқыға түсіп отырған трактат қазақ, орыс, ағылшын тілдеріне аударылмаған деген тұжырым жасаймыз. Осы орайда айта кетуі тиіс бір мәселе ізденіс барысында трактаттағы кейбір сөйлемдер «*Мухтар әл-хикам уә махасин әл-қалим*» (مختار الحكمة ومحاسن الكلم) деген атаумен 1958 жылы Мадрид қаласында жарық көрген кітапта кездеседі. Бұл кітапты қолжазба нұсқадан баспаға әзірлеп басып шығарған доктор Абдурахман Бадауи, ал жинақтаушысы (авторы) Дамаск қаласында туылған, 1019-1097 аралығында өмір сүрген «*Әл-Мубашиш ибн Фәтик Әбу әл-Уафә*» (المبشر بن فاتك) деген араб философы. Ол бұл еңбегінде ежелгі данышпандардың айтқан нақыл сөздерін жинақтаған. Ізденіс барысында бұл жинақтың латын, испан, француз, ағылшын тіліне (<https://ar.wikipedia.org/wiki>) аударылғандығы туралы ақпарат бар екендігі анықталды.

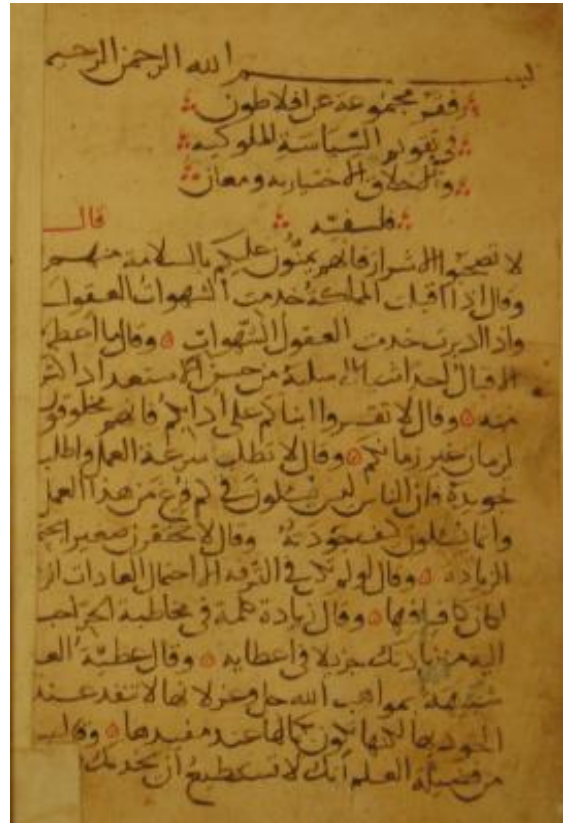
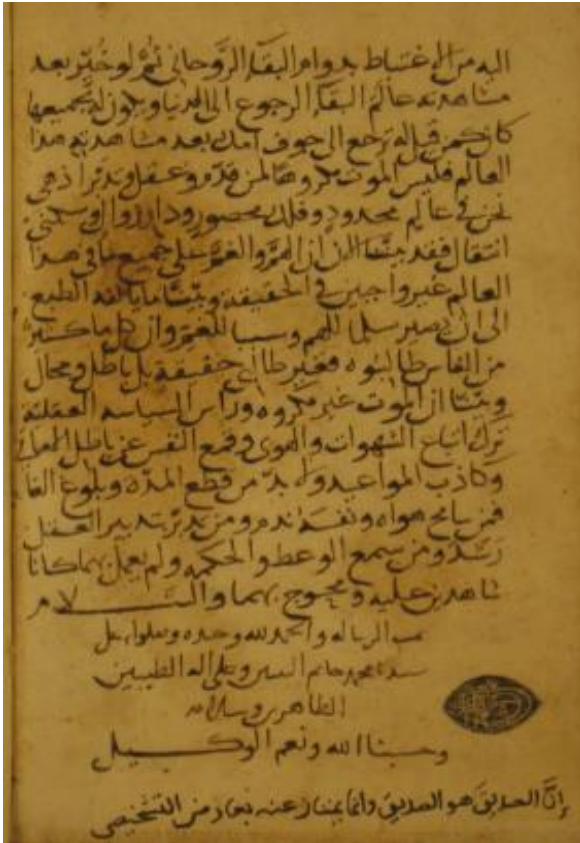
Жоғарыда айтып өткеніміздей әл-Фарабидің «*Китаб әл-Әдәб әл-Мулукуия уә әл-Ахлақ әл-ихтийарийа*» (كتاب الآداب الملوكية والأخلاق الإختيارية) атты трактатының бізге белгілі бірнеше қолжазба нұсқалары сақталған. Олардың кейбірінің ғана көшірме нұсқалары қолымызда бар. Сондықтан қазірше трактаттың мәтініне толықтай текстологиялық талдау жасауға мүмкіндік болмайды. Оның үстіне талқыға түсіп отырған трактаттың көлемі шағын еместігін ескерсек, бір мақала аясына сыймайтындығы да түсінікті. Осы уәждемені алға тарта отырып, мақала барысында біз қазірше трактаттың бастапқы бір-екі сөйлеміне ғана талдау жасаумен шектелеміз.

Трактаттағы алғашқы сөйлемде: «*قال أفلاطون: «لا تُصَحِّبُوا الْأَشْرَارَ فَإِنَّهُمْ يَمُنُّونَ عَلَيْكُمْ بِالسَّلَامَةِ مِنْهُمْ.»* (Қола Афлатун: *Лә тасхабу әл-ашрара фә иннаһум йамуннунә ғаләйкум бис-сәләмати минһум* – қазақша айтқанда, «Платон айтты: «Жамандармен дос болмандар. Себебі олар сендерге есен-амандықты міндеттейді (сосын олардан еш құтыла алмайсындар, себебі өмірлеріне қауіп төндірумен қорқытады)» деген мағынадағы ой айтылған. Сөйлемдегі алғашқы сөз «дос болу, еріп жүру, бірге жүру, ілесу, серік болу» деген мағыналарды білдіретін араб тіліндегі «*сахибә*»

етістігінің көпше түрдегі болымсыз түрі. Етістіктің болымсыз түрі «*Ләә – لا*» харфы (көмекші сөзі) арқылы жасалған. Трактаттың қолда бар қолжазба нұсқаларының

бәрінде де осы үлгіде басталады. Бір айта кететіні тек Иранда сақталған екі нұсқада жоғарыда берілген сөйлемнің асты сызылған «*минһум – منهم*» деген соңғы бөлігі кездеспейді.

4-сурет – Nuruosmaniye koleksiyonu 2598 нөмірлі нұсқаның алғашқы және соңғы беті

5-сурет – Дарул Кутуб 183 Ахлақ Теймур 4785/М нұсқасының алғашқы беттері. Алғашқы бетінде: «*Китаб الأداب والأخلاق لأبي نصر الفارابي المتوفى 339 هـ*» деген жазба бар

Тарататтағы келесі сөйлем: « وَقَالَ: إِذَا أَقْبَلْتُ خَدَمَتِ الشَّهَوَاتِ الْعُقُولَ وَإِذَا أُدْبِرْتُ خَدَمَتِ الْعُقُولُ الشَّهَوَاتِ » (Уа қалә: Изәә ақбаләт әл-дәуләту хадумат әш-шәһәуәату әл-буқуулә уә изәә әдбәрат хадәмәт әл-буқуулә әш-шәһәуәат). Қазақша мағынасы: «Егер мемлекет дамып, ілгерілесе, шаһуат-қалау, құмарлықтар ақылға қызмет етеді. Ал егер (мемлекет) кері кетсе, онда ақыл шаһуат-қалау, құмарлықтарға қызмет етеді». Осы сөйлемдегі «*әқбаләт – أَقْبَلْتُ*» етістігі қазақ тілінде шығу, алға жылжу деген мағынада қолданылады. Жоғарыдағы мәтін ішінде мемлекет алға жылжып дамыса деген мағынамен қатар, егер кімнің қолында билік те, байлық та барлығы болса деген мағынаны да түсінуге болады. Аудармада «мемлекет» сөзін түпнұсқа мәтіндегі «*әд-Дәуләту – الدَّوْلَةُ*» сөзінің қазақ тіліндегі баламасы ретінде алып отырмыз. Осы орайда, қолжазбаның кейбір нұсқаларында «*әд-Дәуләту – الدَّوْلَةُ*» сөзінің орнына «*әл-Мәмләкәту – المَمْلَكَةُ*» сөзі қолданылғандығын да айта кету орынды болар. Бұл сөздің араб тіліндегі мағынасы патша басқаратын мемлекет мағынасында. Жоғарыда айтылған мәтінде «*әд-Дәуләту – الدَّوْلَةُ* – мемлекет» сөзі сұлтан, патша ел билеуші немесе лауазым, мәртебе мен байлық мағыналарын да өз ішіне қамти алады. Басқаша айтқанда, адам жанының жаратылысы, дүниені иемденіп, дәулет пен байлыққа қол жеткізсе, көп жағдайда жаратқан Иеге шүкіршілігін азайтып, пендешілікке салынады. Құдайын ұмытып, тіпті Оны сырт айналып, Құдай тағаладан алыстап кетеді. Ал жағдайы нашар болып, үй-күйі болмай көшіп-қонып, тұрмысы төмен болып жүрсе, жаратқан Иеден жақсылық үміт етіп, Оны әрдайым есінде сақтайды. Бұл адамзат баласына ортақ қасиет деуге болады.

Өз заманында Платон адам жанының табиғатын сипаттай келе егер адам байлықта және молшылықта өмір сүрсе, ол көп жағдайда бедел мен жоғары қабілеттілік ретінде бейнелейді; Бұл оның қалауларға қарсы тұру қабілеті төмендеп – көп жағдайда ол өз тәуелсіздігінен айырылады. Осыдан кейін оны бағыттайтын да жетелейтін шаһуат-қалау, құмарлықтар болады. Себебі ақшаға деген құмарлық ондай адамды оны көбейтуге итермелейді, ал ақша жинаудың адами жағы теріске шығарылса, ақшаға деген құмарлық адамның өмірін басқарады да ол адам тыйым салынған іс-әрекеттерді еркін орындауға дейін жетеді. Байлығы артқанша қандай әрекет болса да жасауға барады. Байлық үшін жасал-

ған қылмыстық іс-әрекеттердің түрлі сылтаулары табылады. Ал егер адамның тұрмыстық жағдайы төмендеп, кедейленіп, дүниенің сән-салтанаты одан сырт айналатын болса, оның есі жиылып, Жаратқан Иеге бет бұрып тәубесіне келеді. Осы орайда, қасиетті Құран Кәрімдегі: «Расында, адам баласы сабырсыз етіп жаратылған. Қашан, оған жамандық (кедейшілік, қиыншылық) жетсе, ол өте сабырсыздық қылады. Ал қашан оған жақсылық (бақ пен дәулет, бақия пен билік) жетсе, ол өте қайтарушы-өте сараң»* болады деген мағынадағы аят еске түседі. Түйіндеп айтқанда, Платонның осы бір тұжырымды ойы ислам дінінің ұстанымдарына қайшы келмейді деуге болады.

Трактаттағы келесі сөйлем « وَقَالَ: لَا تَقْسِرُوا أَوْلَادَكُمْ عَلَى آدَابِكُمْ فَإِنَّهُمْ مَخْلُوقُونَ لِزَمَنِ غَيْرِ زَمَانِكُمْ. » (Уа қалә: Ләә тақсируу Әуладәкум ьаләә Әдәәбикум, фәиннәһум махлуқуунә ли зәманин гәйри зәмәникум). Қазақша мағынасы: (Платон): «Балаларыңды өз өмір салттарыңа мәжбүрлемендер. Себебі олар сендердің замандарыңнан басқа бір заман-кезең үшін жаратылған» деп айтты.

Осы сөйлемдегі «*тақсируу – تَقْسِرُوا*» етістігі қазақша мәжбүрлеу; жек көру; күшпен әрекет етуге мәжбүрлеу деген мағыналарды білдіреді. Жоғарыдағы мәтінде осы етістіктің болымсыз түрі қолданылған.

Мәтіндегі «*Әбәәб – الأَدَابُ* – әдеп» сөзі қазақ тілінде де жиі қолданылады. Десек те мәтінде өмір сүру салты, мінез-құлық ұстанымдары меңзеледі. Платонның пікірінше, әр адам өзі өмір сүретін ортаға бейімделуі қажет. Сондықтан ата-ана баласын өз заман аясында емес, келешекте баласы өмір сүретін ортаға бейімдеп дайындау керектігі туралы кеңес беріледі.

Қорытынды

Әл-Фарабидің ой-тұжырымдарында ахлақ пен саясаттың арақатынасы тығыз. Бұл екеуі өмірдің мақсатын айқындау мәселесі аясында тоғысады әрі екеуі де адамның жан-жақты жетіліп, кемелденуіне қызмет етеді. Әл-Фарабидің айтуынша, философия ақиқатқа жету үшін әрбір адам үшін мүмкіндігінше қажетті және міндетті.

* «Мағарыж» сүресі, 19-21 аяттары

Ұлы ойшыл өзіне дейінгі Платон мен Аристотельдің зерттеулері сыртқы көріністе әр түрлі болғанымен мақсатта – бір деген тұжырым жасайды. Әбу Насыр әл-Фараби өзі өмір сүрген сонау ортағасырларда адам тәрбиесіне ерекше мән беріп, тәрбиелеу дегеніміз – халықтардың бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен практикалық өнерлерді дарыту деген сөз дейді. Отандық фарабитанушы зерттеуші ғалымдардың бірі А.Көбесовтің: «Фарабиге дейінгі «ғылым пайғамбарлары» (Аристотельдің өзін қоса) теорияны эксперимент, тәжірибе арқылы тексеру, жөндеу мәселесін шешпек түгіл мардымды түрде айтқан да емес» (Көбесов, 2004: 30) деген тұжырым жасаған. Дегенмен де кейбір батыстық философтар, мысалы Е.Ж. Розенталь: «... «мұсылманның саяси философиясы», оның этика-эстетикалық және басқа да ойлау жүйелері толықтай «Платон мен Аристотельден алынған», ал әл-Фарабидің «ұлы еңбегі» ол тек «екі өркениеттің (эллиндік-грек ойлары мен ислам қағидалары) кемел ойларын бір арнаға тоғыстыратын ортақ негіз жасай алды». Платондық және ислам ойларын бойына сіңірген қайырымды қоғамның басшысын жасап шығару арқылы әл-Фараби

исламның саяси философиясына үлкен үлесін қосты» (Розенталь, 1953: 157-159) деген пікір айтқан. Ал басқа батыстық ғалымдар шоғыры: Платонның «Заңдарымен» әл-Фараби жақсы таныс болғандықтан, оның негізгі мазмұнын тек «жеткізуші» (Журнал ближневосточных исследований, 1961) деп баға берген.

Осы мақалада талқыға түскен трактатта әл-Фараби Платонның айтқан сөздерін жинақтаушы, жеткізуші ретінде көрініс табады. Қолда бар қолжазбаларды негізге ала отырып зерттеп қарағанда аталмыш трактатта Платонның 383 даналыққа толы ақыл-кеңестері топтастырылғандығы анықталды. Қолжазбаның кей нұсқасында мұндай ақыл-кеңестер арнайы тақырыптарға бөлініп берілгендігі белгілі болды. Біз бұл туралы алдағы зерттеу мақалаларымызда арнайы айтатын боламыз.

Қаржыландыру

Бұл мақала ҚР БЖҒМ-ның АР08857715 «Әл-Фараби трактаттарындағы теологистикалық дискурс («Усул ыилм ат-табиъа», «Китабул-Ахлақ» және «Китабул-Хуруф») еңбектері негізінде» атты жобасы аясында әзірленді.

Әдебиеттер

- Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, 1975.
https://kk.wikipedia.org/wiki/كتاب_الاداب_الملوكية_والاخلاق_الاختيارية_للْفارابي
Moza, Ahmed Rashid Al-Abbar, Moral Values between Islamic and Western Thought in the Age of Globalization, p.: 141 NS. NS. De Boer, History of Philosophy in Islam, p. 229
ت. ج. دي بور، تاريخ الفلسفة في الاسلام، ص 229
Социальные, этические и эстетические взгляды аль-Фараби / М.С. Бурабаев, Г.К. Курмангалиева, А.В. Сагадеев. – Алма-Ата: Наука, 1984.
Әл-Фараби. [https://kk.wikipedia.org/wiki/Prof.Dr. Abdullah Kızılıcık Farabi Bibliyografyası](https://kk.wikipedia.org/wiki/Prof.Dr._Abdullah_Kızılıcık_Farabi_Bibliyografyası). Kitap <http://demavend.com.tr>
https://ar.wikipedia.org/wiki/سنن_أبي_داود_عن_أبي_سعيد_الخدري
Қасиетті Құран және қазақ тіліндегі мағыналық аудармасы / Ауд. С.З. Ибадуллаев. – Алматы, 2015.
Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.
Розенталь Е.Ж. Место политики в философии аль-Фараби: На англ.яз. // Исламская культура. – 1953. – Т. 29. – №3.
Журнал ближневосточных исследований: на англ.яз. – 1961. – Т. 20. – №1.

References

- Al-Farabi (1975) Aleumettik-ethicalyq traktattar [Socio-ethical treatises] treatise. Almaty – 1975
https://kk.wikipedia.org/wiki/The_Book_of_Royal_Ethics_and_Optional_Ethics_by_Al-Farabi
Moza, Ahmed Rashid Al-Abbar, Moral Values between Islamic and Western Thought in the Age of Globalization, p.: 141 NS. NS. De Boer, History of Philosophy in Islam, p. 229
M.S.Burabaev, G.K. Kurmangaliyeva, A.V. Sagadeev (1984) Social, ethical and aesthetic views of al-Farabi / Alma Ata-Nauka
Al-Farabi. [https://kk.wikipedia.org/wiki/Prof. Dr. Abdullah Kızılıcık Farabi Bibliyografyası](https://kk.wikipedia.org/wiki/Prof._Dr._Abdullah_Kızılıcık_Farabi_Bibliyografyası). Kitap <http://demavend.com.tr>

<https://ar.wikipedia.org/wiki>

Sunan Abi Dawood on the authority of Abu Saeed Al-Khudri

S.Z. Ibadullaev (2015) Kasietti Quran zhane Kazakh tilindegi magynalyq audarmasy [Holy Quran and its translation into Kazakh language] / Almaty

A.Kobesov (2004) Abu Nasyr ul-Farabi, Almaty: Kazakh univ-ti,

E.J. Rosenthal (1953) The place of politics in the philosophy of al-Farabi; In English – Ilam culture, v. 29, No. 3.

Journal of Middle Eastern Studies (1961) English., v. 20, no. 1.